

ОСОБЕНОСТИ НА РЕАЛИЗАЦИЯТА НА МОТИВА ЗА ЗМЕЯ И ЗМЕЕБОРСТВОТО В ИЗТОЧЕН РУПЧОС, СРЕДНИТЕ РОДОПИ

д-р Росен Р. Малчев

Асоциация за антропология, етнология и фолклористика „Онгъл”

В основата на настоящата статия стои текстът „Фолклорно-митологични представи и вярвания за змея и змееборството в най-източните села на Рупчос” (Малчев 2007), в който са използвани фолклорни записи от с. Югово и мах. Брайковица на гр. Лъки, направени по време на експедиции на Асоциация „Онгъл” през 1997 г. В периода 1997–2010 г. в архива на Асоциация „Онгъл” (ААО) постъпват нови изворови материали, които разширяват представата за мястото на змея в традиционната фолклорна вяра на жителите на с. Югово¹. Една значителна част от тях са публикувани и коментирани в две статии на Р. Малчев – „Змеят от с. Югово (2008) и „Змеят от с. Югово (Продължение) (2011).

Изследването на тази тема е традиционно за създателите и съратниците на Асоциация „Онгъл”, които работят в Средните Родопи (1991–2013 г.). Началото се поставя със записването през лятото на 1997 г. в с. Югово на легендата за елена, юговската мома и змея, свързана трайно с оронима „Боже име”, който назовава връх от веригата на Радюва планина, и името на християнския светец вмчк. Пантелеймон (27 юли), чиято памет се тачи там. Един от най-пълните варианти на текста е публикуван от Константин Рангочев (Рангочев 2001а: 228–232):

„Константин Рангочев: Казвай сега!

Запрян Димчев: Сега, едно време всички юговци са ходили на *Свети Панталей*.

К.Р.: Така.

З.Д.: Когато е бил празника. И са празнували там. Утъивали са хората, чакали са там, имало е голяма поляна, младьитъе хора са правили едно хоро, а възрасните са подготвяли яденето. За курбана. В това време идва една сърна, самичка.

К.Р.: Аха.

З.Д.: Сърната идва самичка, заколват я и правят курбана. Разделят го на-а, които са там на хорото, и утъиват. Добре, ама една година като утъиват, младьитъе се фанали на хорото, играли, играли, слънцето вече се скрива, сърната не идва. А па по-напред сърната като дойдъе, трябвало да оставят, като дойдъе сърната, тя със идването ляга, почива извесно време, тогава я заколват и варят там, за курбана. Но последния път, когато дошла сърнъта, сърната много закъсняла. Когато дошла сърнъта, била чисто мокра, цялата пяна така, сигурно някое животно я гонъило, някой вълк или друго. И сърната закъсняла и дохода и се проска така. Понъеже било вече много късно, слънцето се скрива, няма връемъе да я чакат, веднага фанали и са я заколили. И я турили във, а, казаньите там, да я въръът. И младьитъе се фанали да играят. Кат са играли и по едно време се спуска една ветрушка. [...] А така. Спуска се една ветрушка. Пък времето е ясно, не се чува нищо друго, само чуло се свирене, така една ветрушка, и най-хубавата мома, която била на хорото, глъедат я, както е била на хорото, и се издига. Издига се нагоре и момците се един от тука, един от там, да я фане и не мож’ да я фанат. Момата изчезнала. Изчезва момата. И, до вечерта ходъили, викали, търсили и не можали да я намерат. Разтурва се оттама сичкото. На другия дъен събират тука сички мъже, ергени

¹ Вж. напр. ААО. С. Югово, общ. Лъки, 2002. Инф. Георги Петров Давчев, р. 1930 г. в с. Югово, общ. Лъки, обр. 7 клас, дюлгерин. Зап. К. Рангочев и Р. Р. Малчев на 5 август 2002 г.

каквото имало в Югово, отбиват с виканье да търсят момата, не мож' да я намерат. Добре, ама минало година ли, повече ли, същата мома на най-горния край на селото. Той я откраднал змея. Вие трябва да идъте и на *Змеева дупка*. Откраднал я змея, който до сега си наричаме *Змеева дупка*. И я държал във дупката, заграждал я сутрин със камъни ли, с трупи ли там, дървета, да не може да излъене момата и ходьил, та събирал разни плодове, да я храньи и я изкарвал през *Змеева дупка*, то има дълбоки такова корени насам, чак тука на *Червената стяна* срещу нас има едни такива малки дупки. Та я изкарвал там да ходи, да гледа как правят хоро в Югово. И тя почнала да му са моли да идват, да дойдъе да си види майка й. То не е съгласен. Добре, ама тя настоявала, настоявала и нъй-послъе, то се съгласил. Дохадат тука най-горе, на най-горния край на селото, има едно место, казват *Изгорялитъе орехи*. Там има една поляна, има адна поляна. Тогава я имало, то доскоро я имаше, ама сега обраснало с храсти там. И като идват там, оня казва: „Я ше остана тука – обаче то са явява като ерген, не като змей и момата никога не го е виждала в друга форма, то винаги е бил като мъж. И казал – я ше остана тука. Тъи ше отъидъеш да видиш майка си! Когато свършиш срящата, ше се върнеш и като дойдъеш е на това завойче, ше почнеш да пейеш и яз ше те посрешна и си утъиваме!”

К.Р.: Коя песен?

З.Д.: Независимо коя. А така. Добре, ама тя като идва тука, утъива при майка си, на горния край живеела там, коя къща точно не мога да ви кажа. Идва при майка си, майка й месела хляб в момента и като я видяла, помислила я, тя понеже година-две я нъемало и тогава са вярвали, нали, в такива, чудеса, и майка й се уплашила и тя я успокоила, нали: „Яз съм майко, нъедей се плаши!” И разказала хи цялата история. И майка хи вика: „Добре. Тебе змей тъе люби”. Вика: „Не е верно. Прекрасен ерген. Не е змей.” И майка хи казала: „Слушай сега. Тебе змей тъе люби. Ако не вярваш – дала хи едни терлички – няма да ходьиш с цървули и с обувки! Ше земеш е тия терлички и лъекичко ше ходьиш уткука нататък, до там нъе е далъече! Ше идъеш до там и ше погледнъеш кой спи на поляната! Само ше погледнеш и ша се върнеш!” И тя утъишла и погледнала, и действително на поляната спи един голям змей. Тя се връща с терличките и казва на майка си: „Действително змей ме люби.” И старата била някаква магъосница, майката, какво правила, какво направила и дала адна масурка. Не знам ви дали разбирате какво масурка, от тръстика с дупка в средата, дупка в средтъ има.

К.Р.: М-м-м.

З.Д.: Дупка в средтъта има и вика: „Ше земеш таа масурка и ше, като идъеш сега, обличаш са, свършили си работа, на оня завой ше почнеш да пейеш! И змея ше те посрешнъе. Кат' та посрешнъе змея и тьи ше го прегърнъеш там, ше си играете т'ва-он'ва като младьи хора и ши му кажеш: „А сега да се надпикваме!” „Как да се надпикваме? ” „Да видим кой по надалъече ше пика, ти или яз. През масурката. През масурката.” И ше (в)одиш спор, докато накараш змея, той да пика, понеже е момче! Той да пика по-напред. Тъи няма да се съгласяваш първа! Ако земе той да пика, като земе да пика, ше земеш с ръкъта от пикочтъ, дъето изтъече от масурката, и ше го напляскаш във лицето! И тогава ше вииш какво ше станъе!” И онаа същото го направила и отъишла там, почнали т'ва-он'ва и к'вото било, и оня се съгласил той да пика по-напред, и като пикал, онаа го цапнала със пикочта и той избухнал, пламнал и изгоряват, он'ва било орехова гора. И сичко кат' се запальва, изгорява и оттам нанасетнъе го наричат *Изгорялитъе орехи*. И досега, питай сичките юговци къдъе са *Изгорялитъе орехи*, там са. И свършва тая. Свършва.

К.Р.: А той змеят какво е представлявал?

З.Д.: Ами той е гръмнал, той ...

К.Р.: Не, като тяло какво е представлявал змеят?

З.Д.: Тя не го е видяла. Тя не го е видяла като змей. Тя го е виждала винаги като човяк, като ...

Росен Малчев: Нали на поляната спял там?

З.Д.: Тя го видяла като змей, ама ... чудовище, лежи там, дъе да знам, момиче, уплашило ли се е, к'во ли е, какво представлява точно, не мога ти кажа. И оттам насетнѐ змея го няма във *Змеева дупка*, много хора са ходили.”²

Основните автори, извършвали научна интерпретация и реконструкция на легендата, на нейния сакрален и социокултурен контекст, са Константин Рангочев и Григор Хар. Григоров. Техните разсъждения и изводи са важни за настоящото изложение и затова ще бъдат представени вкратце.

В своята статия от 2000 г. „Сакронимът „Боже име” К. Рангочев пише: „...Тясната локализация на топоконфесионим „Боже име” (връх с параклис на различни светци) в Средните Родопи в един район с размери: 40 км в посока север-юг и 30 км изток-запад, показва, че вероятно в този район е съществувал в предхристиянско време мощен култ към върховно соларно божество с вероятно двусъставен теоним (...) и голямо светилище с „клонове”, който при християнизацията на региона е трансформиран ...” в система от християнски култови места (Рангочев 2000: 99).

В друга работа, публикувана на следващата година, същият автор си поставя за цел да разкрие важната роля на карстовия комплекс „Змийна дупка – Аязмото” до с. Югово³ в местната фолклорна култура. Там, в английското резюме към текста, обобщава: [В превод на български език] „Записани са многобройни легенди ... (змей отвлича юговка от хорото на „Боже име”, крие я в „Змийна дупка”, момата наблюдава родното си село от „Червената стяна”, а по-късно убива змея в местността „Изгорялите орехи”). Тези легендарни сведения позволяват да се предположи наличието в карстовия комплекс „Змийна дупка – Аязмото” на мощен предхристиянски култов център с двусъставен сакроним и лечителски функции, запазил своето значение след християнизацията като най-важен сакрален топос в землището на с. Югово, Горен Рупчос (Източен Рупчос – б.м. – Р.М.) – „Боже име – Свети Пантелей”. (Рангочев 2001б: 186)

В своя публикация от същата година (2001) К. Рангочев си поставя по-друг тип задача, която няма пряко отношение към предмета на настоящия текст. А именно: „... да опише мястото на сакралният топос Боже име във фолклорната култура на с. Югово от две гледни точки: А. От гледната точка на информатор, разказващ за „Ходене на Свети Пантелей” и В. От гледната точка на етнолог, присъстващ и активно участващ, в обредното действо – „Ходене на Свети Пантелей”. (Рангочев 2001а: 228)

Гр. Григоров разглежда въпроса за сакронима „Боже име” и празниците с подобен еортоним във връзка с легендата за самоволната жертва на елен. Като привежда богат фолклорен материал от южните части на България – Странджа, Сакар и Родопите – той

² ААО. С. Югово, общ. Лъки, 1997, Zmey1.doc. Инф. Запрян Илиев Димчев, р. 1932 г. в с. Югово, общ. Лъки, обр. 7 кл., дюлгерин. Зап. К. Рангочев, Р. Малчев на 23 юли 1997 г.

³ Повече информация за пещерата „Змийна дупка” от спелеоложка гледна точка може да бъде открита на интернет адрес: http://caves.4at.info/index.php?cave_id=3806&lo=5112

заклучава, че „ареалът на разпространение на така очертаня кръг от архаични езически култови практики и представи, оцелели в християнска обвивка, несъмнено насочва към неговата интерпретация във връзка с митологията на траките. Посочените земи влизат в рамките на средновековната българска държава за кратко време едва по времето на кан Крум, по-продължително – при управлението на цар Симеон. В същото време, след нашествията на славяните до X в. те са били само номинално подвластни и на Византия. Можем да предположим възникването в този ареал на една специфична трако-славянска фолклорна култура, свързана с трайното съжителство на двата етноса, силно влияние върху която има демократизираната орфическа доктрина.” (Григоров 2004: 18)

По време на своя лекция пред Семинара по практическа етнология и медиевистика във ФСФ на СУ „Св. Климент Охридски” през зимния семестър на учебната 2003/2004 г. Григоров разви други свои идеи за семантиката и структурата на юговските легенди за елена, змея и момата⁴. В дискусиата, проведена след това, бе обсъждана тезата, че наративите реализират миторитуален текст с посветителен характер, който е изгубил своя контекст и е променил функцията си в социокултурното битие на своите носители. Той обаче е значещ (и знаков) за етнологите изследователи и може да служи за разкриване на минали етапи от развитието на селищната общностна менталност.

Прегледът на постигнатото от Рангочев и Григоров показва техните несъмнени постижения в анализирането на семантиката и граматиката на разглежданите легенди и характеризирането на сакралното място, към което са прикрепени. Хипотезата, че комплексът „Боже име” е „могъщ предхристиянски култов център с двусъставен сакроним и лечителски функции, запазил своето значение след християнизацията като най-важен сакрален топос в землището на с. Югово” се допълва успешно от предположението, че легендите, които се разказват за него, са продукт на „трако-славянска фолклорна култура, свързана с трайното съжителство на двата етноса, силно влияние върху която има демократизираната орфическа доктрина”.

И това е напълно вярно – на едно макро равнище.

При вглеждане в детайлите на явленията обаче възникват някои нови въпроси, чийто отговор ще задълбочи значително познанията за него. Основен сред тях е следният: Къде е мястото на традиционните за християнството светци змееборци и в частност на св. вмчк. Георги Победоносец в противопоставянето и унищожаването на юговския змей. И защо темата за змееборството, основополагаща за християнската доктрина, е представена в изследваните легенди единствено чрез измамата на любената мома?

Удовлетворяването на тези научни питання изисква разширяване на изследователското поле. Това пожелание бе направено и по време на споменатото занятие на Семинара по практическа етнология и медиевистика. Днес то вече се превръща в императив, тъй като в архива на Асоциация „Онгъл” постъпи един изключително интересен текст по темата за змееборството, записан през 1997 г. в съседната на Югово българомохамеданска махала Брайковица на гр. Лъки (в миналото част от поселищната система на с. Дряново)⁵.

⁴ Благодаря на колежата Григоров за любезно предоставената от него допълнителна информация за работните етапи от подготовката на неговата лекция.

⁵ ААО. Мах. Брайковица, гр. Лъки, 1997, Lamya.doc. Инф. Димитър Анчев Янков (Мехмед Ахмедов Афузов), р. 1932 г. в мах. Брайковица на гр. Лъки, обр. 5 кл., горски пазач, майка – с. Дряново, баща – мах. Брайковица. Зап. Д. Тихолова на 24 юли 1997 г.

„Димитър Янков: То било много отдавна тука, Югуву имало такова, някакво си животно, какво било животно не мога да ти обясня.

Десислава Тихолова: Е какво животно?

Д.Я.: Е, кату нещу, ламя ли е, такова нещу са говорили. Убаче той вечеро, определено време, по-късно не можеш да пътуваш надолу, към Асеновград.

Д.Т.: Какво е правело?

Д.Я.: Сички хората, такова, умъртвява ги, какво е станало, и те хората вече знаят това и те вече въобще не са ходили приз това време. Те знаят, те не пътуват. Моята майка, баща ѝ, дедо хи, то т'ва е било много отдавна т'ва нещо. И сега тоя, ма едно време е имало такива оръжета и те знаяли с какво може да са трепе такова животно. Сега той има такъф (пистолет, пушка – бел. зап.) с патроне, де, с патроне, ама си имало специални такива патроне, заредени със сребро. Само сребро можело да се убие т'ва, дето са явява вечер. И то като минавало от Югово надолу и тя хора казвали: „Ей, Пичуф (Пичуф съ казвъл), ей, Пичуф, къде, викъ, така, т'ва време, то штъ зноса т'ва животно!“. Той викъ: „Няма нишу, немъ, немъ опасну!“ И си отишъл чувекъ. И туй време, той заредил това, оръжието с той патрон. И като наближил, онова излява вече. Ама и то било и то нящо, какво е било, нищо не е. И оня искарва, като настрелва, он'ва проговорило, он'ва животно, вика: „Пофтори, вика, още адин път“. Той казал: „Не, мене майка ми адин път е раждала, адин път и стрелям!“ И толко. И вика, майка ми разпрояше така, едно, адин кръф така и едно кожище твърдо и кръфта истекла. И вече няма, т'ва е. И свърши. И оня човек, ага са върнал, вика: „Нема сига да въ страх, утрепах, свърши.“

Д.Т.: А как се лекуват хора, уплашени от такова нещо?

Д.Я.: Ами как са лекуват, тя майка ми лекуваше, майка ми беше много, т'ва, много лекуваше, тя мереше сърце, сърце мереше, пример, изкъльчена ръка наместваше, дет' ходят уплашени, мереше сърце.”

Погледът „отвън“ (на осведомител от Брайковица) към юговския змей, наричан „ламя“, внася нови щрихи в неговия образ, но същевременно потвърждава самоличността му⁶. Демоничното същество е представено като нощен пазач и сайбия на пътя от Родопите за Асеновград в участъка през землището на с. Югово. Двигател на сюжета пак е убиването му – отново както в юговските легенди от човек (тук мъж от известния българомохамедански рода Пичови), отново по чудодейно-измамен начин (със сребърен куршум) и отново в отсъствието на сакрален персонаж – и като извършител на действието, и като помощник на героя.

Излиза, че легендите от Югово и Брайковица се отличават по елементите, но се родят по структурата си. И това е знаменателно, тъй като жителите на двете селища са с различна религиозна принадлежност. Те имат, разбира се, и единно християнско минало – във времето преди края на XVII в. – началната граница на помохамеданчването в този район. Вероятно в онези „общохристиянски“ векове трябва да се потърси колективният генезис на сюжета и структурата на текстовете за юговския змей.

⁶ Според Евгения Троева-Григорова „змят не е сред типичните родопски демони. Представите за него се срещат предимно в периферията на планината в селища с християнско население. Там той се и среща с наименованието **змей**. В Западните и Централните Родопи се използват заемките от турски **аждраха**, **еждер** и от гръцки – **ламя**, **хала**. Спорадично се употребява и названието **мехлюк**. В наши дни между съществата с посочените названия ... почти не се прави разлика и много често наименованията им се използват като синоними ...” (Троева-Григорова 2003: 134).

Остава обаче открит въпросът за отсъствието на традиционния християнски светец змеборец вмчк. Георги Победоносец. И то при положение, че в землищата и на Югово, и на Дряново (като исторически поселищен център за Брайковица) има светилища на този сакрален персонаж.

Юговското се намира на стария римски път от Станимака (дн. Асеновград) през Бачковския манастир за Беломорието. То охранява сакрално и физически левия бряг на Юговска река, непосредствено до каменния мост „Долната киприя”. На мястото има параклис, възстановен през 1996 г. от потомствения юговски дюлгерин Георги Давчев.

Дряновското свещено място е разположено в м. „Герге”, на едноименен рид, северно от с. Дряново. Археологически разкопки там доказват съществуването на тракийски култови съоръжения. През Средновековието „Гергя” е християнско светилище, посветено на вмчк. Георги Победоносец. Съставни части на християнския култов комплекс са разрушеният параклис, наричан „Тюрбятя”, и изворът, който днес е каптиран. Наличието на близките местности „Килия” (*Светок Илия) и „Киван” (*Светок Иван), показва, че в тази част на дряновското землище преди насилията в края на XVII в. има съсредоточаване на християнски култови места. Тяхната дейност бива преустановена след помохамеданчването на местното християнско население. Днешните жители на селото свързват пряко названието „Гергя” с името на християнския светец Георги Победоносец. Според някои от тях той дори е погребан на върха, като разрушеният параклис „Тюрбятя” е негова гробница (Малчев 2001).

Както е известно, верският живот на българомохамеданските общности в Средните Родопи е предопределен от проникването и налагането на мохамеданството и сложните християнско-мохамедански религиозни и фолклорни взаимовлияния и контаминации, които съпровождат (и следват от) този процес.

Може да се предположи, че в местната християнска картина за свят още от домохамеданската епоха св. вмчк. Георги Победоносец не притежава ясно изяви змеборски качества. Причините за това явление трябва да се потърсят в типа на предхристиянския субстрат и в регионалните особености на християнизирването, което протича в района през Късната античност и Ранното средновековие. За нас е важно, че това състояние е наследено от днешните жители на района: юговците – пряко от техните християнски предходници; съседите им от българомохамеданската махала Брайковица – като криптохристиянство и/или като „възвръщане” към предхристиянски модели на света.

Обща за двете общности е позицията, че е важен не персонажът Протагонист (юговската мома/мъжът от Пичови), а действията, които той извършва спрямо Антагониста (змея/ламята). Иначе казано, доминира не пътникът, а пътят, който той изминава. В ракурса на този специфичен ментален избор стоят отговорите на въпросите, които предизвикаха написването на настоящото изложение.

ЛИТЕРАТУРА

Григоров 2004: Григоров, Гр. – Към въпроса за трако-славянската култура. Сакронимът БОЖЕ ИМЕ, празниците БОЖИ ДУХ – ЛЕЛИНО ЗДРАВЕ и легендата за самоволната жертва на елена. – В: Годишник на Асоциация „Онгъл”. Т. 4. „Етнос и менталност”. С., 15–25.

Малчев 2001: Малчев, Р. Р. Гергя – сакрален персонаж от пантеона на българите мохамедани от с. Дряново, Средни Родопи. – В: Арнаудов сборник. Т. 2. Русе, 35–39.

- Малчев 2007:** Малчев, Р. Р. Фолклорно-митологични представи и вярвания за змея и змееборството в най-източните села на Рупчос. – В: Хуманитаристични изследвания за Родопите в началото на XXI век. Смолян, 330–337.
- Малчев 2008:** Малчев, Р. Р. Змеят от Югово. – В: Годишник на Асоциация „Онгъл”. Т. 6. „Етнология на пространството, ч. 2”. С., 140–161.
- Малчев 2011:** Малчев, Р. Р. Змеят от с. Югово (Продължение). – В: Годишник на Асоциация „Онгъл”. Т. 9. „Епос – език – мит”. С., 239–247.
- Рангочев 2000:** Рангочев, К. Сакронимът „Боже име”. – В: Арнаудов сборник. Т. 1. Русе, 98–100.
- Рангочев 2001а:** Рангочев, К. История и историци. Текст и хипертекст II. Върхът „Боже име”. – В: Годишник на Асоциация „Онгъл”. Т. 2. „Култ и обредност”. С., 228–237.
- Рангочев 2001б:** Рангочев, К. Сакрализация на карстовия комплекс „Змийна дупка – Аязмото” до с. Югово, Горен Рупчос. – В: Карст. Т. 1. С., 186–189.
- Троева-Григорова 2003:** Троева-Григорова, Е. Демоните на Родопите. С.

PECULIARITIES OF THE MOTIVE ABOUT THE DRAGON AND DRAGON-FIGHTING IN THE EASTERN RUPCHOS, MIDDLE RHODOPE

Rossen R. Malchev, Ph.D.

“Ongal” Association of Anthropology, Ethnology, and Folklore studies

Abstract

This text presents the results of the ethnological field studies of ‘Ongal’ Association in the Middle Rhodopes – village of Yugovo, as well as in the neighborhood of Braykovica in the town of Laki, performed between 1997 and 2006. A numerous records of authentic prosaic texts on the subject “Folklore-mythological notions and beliefs about the dragon and dragon-fighting in the eastern villages from the region of Rupchos” stay in focus.

The chronotope of the action, the results of the conflict and the attributes of the participators in the dragon-fighting are emphasized.